

UDK 821.163(497.16).09

Pregledni rad

Nela SAVKOVIĆ-VUKČEVIĆ (Podgorica)

Univerzitet Crne Gore; Univerzitet Donja Gorica

nelasavkovic@hotmail.com

RETORIKA I STILISTIKA U PISMIMA I POSLANICAMA CRNOGORSKIH VLADIKA DANILA, SAVE, VASILIIJA I PETRA I PETROVIĆA NJEGOŠA

Predmet našega istraživanja jeste utvrđivanje retoričkih i stilističkih vrijednosti u pismima i poslanicama crnogorskih vladika. Primjenom kriterijuma klasične i savremene retorike i književne stilistike, analiziraćemo navedeni sadržaj s ciljem da dokažemo kako je u Crnoj Gori tokom XVIII i XIX vijeka verbalna i epistolarna forma u pojedinim oblicima dosegala najviše domete govorništa i stila. Iako su pisali i govorili bez namjere da stvaraju umjetničko djelo, Petrovići su uspjeli da svoju mudrost, ideju, poruku literarno uobliče, pa se neka od pisama i poslanica doživljavaju kao „punokrvni književni tekstovi“. Teorijska podloga temeljiće se na tri osnovna konstruktivna elementa retorike: govor, govornik, auditorijum.

Ključne riječi: *poslanice, pisma, retorika, stilistika, govor, Petrovići*

Predmet našega istraživanja jeste utvrđivanje retoričkih i stilističkih vrijednosti u pismima i poslanicama crnogorskih vladika. Primjenom kriterijuma klasične i savremene retorike i književne stilistike, analiziraćemo navedeni sadržaj s ciljem da dokažemo kako je u Crnoj Gori tokom XVIII i XIX vijeka verbalna i epistolarna forma u pojedinim oblicima dosegala najviše domete govorništa i stila.

Iako su pisali i govorili bez namjere da stvaraju umjetničko djelo, Petrovići su uspjeli da svoju mudrost, ideju, poruku literarno uobliče, pa se neka od pisama i poslanica doživljavaju kao „punokrvni književni tekstovi“.

Retorička istraživanja predstavljaju novinu kod nas, i ta nauka i umjetnost oseća se kao granična sfera književnosti, zato je neophodno uputiti na njeno drevno porijeklo i različite i složene pojavnosti.

Teorijska podloga temeljiće se na tri osnovna konstruktivna elementa retorike: govor, govornik, auditorijum.

Poslanice i pisma kao žanr; odnos s retorikom

O prirodi retorike rasprave traju još od antike. Ni danas nemamo precizan odgovor na pitanje da li govorništvo i retorika imaju isto značenje, da li je to umjetnost, nauka ili vještina. Grci su diskutovali o teoriji i praksi govorenja, a pravo razgraničenje daje tek Aristotel određujući predmet i metod retorike kao nauke. Ciceron u svome djelu *O govorniku* ističe da je retorika nauka, a govorništvo praksa (elokvencija). Za Kvintilijana, pisca prvog udžbenika retorike, retorika je *lijepa umjetnost*, a govorništvo *prividna umjetnost*. Neki su uvjereni da je govorništvo starije od retorike, a za jedan broj analitičara razlika ne postoji. Umberto Eko vidi izvjesne distinkcije u značenju samog pojma retorike, smatrajući da je retorika istovremeno: (...) *proučavanje opštih uslova izlaganja da ubijedi*, zatim: (...) *ovladavanje mehanizmima koji omogućavaju stvaranje ubjedljivih argumentacija*, kao i: (...) *depozit već dokazanih argumentovanih tehnika koje je društveno tijelo već prihvatilo*.¹

Da li se u analizama pisama i poslanica može koristiti retorički model kritike? Po savremenoj definiciji retorike – da. Retorika koristi simbole (primarno jezičke) da ubijedi i informiše. Simbol je znak koji ima značenje i za govornika i za auditorijum. Jezik jeste najpoznatiji simbol, ali i ostali simboli, kao što su pjesma, fotografija, film, spomenik, plakat – predmet su retoričke analize. Ljudi su retorički angažovani kad god koriste simbole da bi komunicirali.² Čak i da su poslanice i pisma koja proučavamo bili govori (imajući u vidu da se retorika u užem smislu bavi živim riječima), a poznato je da je vladika narodu neposredno govorio, s obzirom na to da nemamo sačuvano autentično javno kazivanje, nužno je da se bavimo pisanom formom. Dio složene problematike (ontološke, naratološke, genološke) vezane za epistolografiju jeste i pitanje koliko su one književna tvorevina. U antičkoj književnosti razlikovano je više vrsta pisama.³ Iako etimologija upućuje na isto značenje riječi *epistola* i *poslanie* u teoriji i praksi: (...) *došlo je do vidne međusobne razlike, najprije stoga što se **pisma** mahom tretiraju kao komunikacija dvaju subjekata (adresanta i adresata), dok se **poslanice** tretiraju kao tekstovi koji nose opštu poruku, koji su još od intencionalne faze namijenjeni javnosti kao*

¹ Eko, U: *Kultura. Informacija. Komunikacija*, Beograd, 1973.

² Rowland, R: *Analyzing Rhetoric*, Kendall/Hunt Publishing Company, Iowa, SAD, 2008.

³ Miljanov, M: *Poslanice*, Novi Sad, 2001. str. 10

*exempla, te su one bez izuzetka pisane povišenom emocionalnošću i visokom retoričnošću...*⁴ Milorad Pavić proučavajući epistolarni žanr uočava književnu i neknjiževnu formu, a o pismima i poslanicama s većim stepenom literarnosti zaključuje: *Tako će epistolografija dobiti malo – pomalo svoje pravo mesto u književnosti, kao istinski književni rod, i izgubiti status nehotećne književne delatnosti, koji najčešće ima u baroknim vremenima.*⁵

Retorika i stilistika

Od evropskoga antičkog svijeta do danas, retorika je važila za nauku o bešedništvu.⁶ Poslužićemo se jednom koja je za ovaj rad interesantna. Nušić je saglasan sa starom definicijom da književnost čini trojstvo teorija i to: stilistika, retorika i poetika: (...) *od kojih nas stilistika uči teoriji stila, retorika teoriji proze, a poetika teoriji poezije... Po odnosu svome prema ostalim proznim sastavima moglo bi se reći čak da je retorika, odnosno retorstvo, najviši stupanj proznoga književnoga stvaralaštva, jer se u besedništvu sadrže oblici svih drugih proznih rodova.*⁷

Retorika je kao nauka sa tim imenom stara gotovo dva i po milenijuma. Stilistika se razvijala u okviru drugih disciplina, a najviše retorike, sve do XX vijeka, kada je postala samostalna disciplina. Treća knjiga Aristotelove *Retorike*⁸ posebno je značajna za shvatanje pojma stilistike. Naime, njen prvi dio obuhvata teoriju *leksisa*, što se kod nas prevodi terminom *stil*.⁹ Aristotel govori o osobinama bešedničkoga stila, kao i o stilskim greškama i vrstama stila. Pojmu stila mnogo pažnje posvećuju i Ciceron i Kvintilijan.¹⁰ Renasansa je svodila retoriku na stilistiku, a većina retorika XVIII i XIX vijeka za glavni sadržaj ima analizu stilskih figura, i pojedini autori, kao što su Novalis u Njemačkoj i Vorčester u Njemačkoj, uvode termin *stilistika* kao sinonim za *retoriku*.¹¹ Zatim je retorika kao nauka gotovo iščezla iz nastave, jer su njene konstruktivne elemente preuzele druge nauke i discipline: gramatika, poetika,

⁴ Isto.

⁵ Pavić, M: *Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII vek)*, Nolit, Beograd, 1970.

⁶ Stanojević, O. Avramović, S: „Ars Rhetorica“, drugo izdanje, *Službeni list SCG*, Beograd, 2003. U tome izdanju, kao i u brojnim drugim, dat je iscrpan pregled razvoja retoričke misli. To je jedna od najstarijih disciplina među društvenim naukama, prvi priručnik objavljen je u V vijeku p.n.e. O toj nauci, umjetnosti i vještini, kao i predmetu njenog istraživanja postoje mnoge teorije i rasprave.

⁷ Nušić, B: *Retorika*, Beograd, 1966. str. 41–42.

⁸ Aristotel, *Retorika*, prevod i komentar: Marko Višić, Beograd, 2000.

⁹ Vuković, N: *Putevi stilističke ideje*, UCG i Jasen, Podgorica–Nikšić, 2000. str. 141.

¹⁰ Isto, str. 145–146.

¹¹ Isto, str. 16.

filozofija i logika. Dvadeseti vijek vratio je retoriku u škole podrazumijevajući pod njom nauku o komunikaciji, pa se danas u SAD, đe se retorika proučava i primjenjuje na najvećem nivou, za nju, kao sinonimi koriste izrazi: *javno govorenje i komunikologija*.¹² Povodom termina *retorika – komunikacija*, stoji i objašnjenje da je riječ o individualnom doživljaju, često uslovljenom okolnostima u kojima se obrazujemo, pa osobe koje proučavaju simbol iz perspektive socioloških nauka radije koriste izraz *komunikacija*, dok oni koji posmatraju simbol iz ugla humanističkih nauka biraju termin *retorika*.¹³ Govoreći o imenu i značenju retorike, u savremenoj literaturi i nastavi uvijek se ističe da se riječ *retorika* nepravedno koristi da označi prazan govor, odnosno da je to forma bez sadržaja. Najčešće se to može čuti u nastupima političara koji jedni druge optužuju za priču bez poruke i težine. Ni druga negativna konotacija nije prihvatljiva, a ona podrazumijava korišćenje pojma *retorika* za govor ukrašen sa puno figura, eufoničan, dekorativan.

Iako *nova retorika* uključuje zakonitosti stilistike, stilistika je prihvaćena kao samostalna disciplina, mada je njen status još uvijek diskutabilan: (...) zbog njene nejasne razgraničenosti sa tzv. 'susjednim' disciplinama, tj. onim koje se, s raznih aspekata, bave jezikom: lingvistike, poetike (teorije književnosti), retorike, semiotike.¹⁴ Kompleksnost i interdisciplinarnost nauka retorike i stilistike još uvijek provocira brojne naučnike da ih definišu i odrede. Tome u prilog ide i komentar: *U stvari, ne izgleda sasvim pogrešno opisati stilistiku kao jednu novu retoriku, prilagođenu modelima i zahtjevima modernog proučavanja u lingvistici i u književnosti*.¹⁵

Govorni i pisani stil

Komentar je nužan i povodom dileme da li je jedna od odlika govorničtva – usmenost, budući da je osnovno vrednovanje govora utemeljeno ne samo na tome što je rečeno, već i kako je rečeno. Govorni i pisani stil se u mnogo čemu razlikuju, međutim, od nastanka retorike, smatralo se da im, u osnovi, leže ista pravila. Kvintilijan kaže: *Svako jezičko izlaganje treba da ima tri odlike, tj. pravilnost, jasnoću i ljepotu*.¹⁶ No i ovđe dolazi do izražaja kompleksna narav retorike, jer i najveći zagovornici izražajnog ekvilibrijuma neizostavno daju dodatne napomene za pisani, odnosno, izgovoreni sadržaj. Tako Kvintilijan u djelu *Obrazovanje govornika* posvećuje cijelu glavu prve knjige govornim pravilima. Uopšteno, govorni stil manje je obavezujući od

¹² Corbett, E. Connors, R: *Classical Rhetoric for the Modern Student*, Oxford, New York, 1999.

¹³ Foss, S: *Rhetorical Criticism*, Illinois, 2004. str. 6.

¹⁴ Vuković, N: navedeno djelo, str. 17.

¹⁵ Ullman, S. Prema: Vuković, N: navedeno djelo, str. 155.

¹⁶ Kvintilijan, M. F: *Obrazovanje govornika*, Sarajevo, 1985.

pisanoga, govornik ima slobodu da pojednostavljuje, koristi kolokvijalne izraze i lokalne akcente. Dok je pisani govor depersonalizovan, u neposrednom obraćanju bešednik koristi gestove i mimiku, neverbalno komunicira, i prilagođava stil trenutnome raspoloženju. Ali i od toga čini izuzetak jedna vrsta bešeda koje se zovu pismene bešede: (...) *koje imaju sve ostale uslove i znake besede, kako unutarnje tako i spoljne, ali ih iskazuje drugo lice, a ne njihov stvaralac. Takve su... vladarske proklamacije, izvesne vojničke naredbe... i vrlo uobičajene pastirske poslanice...*¹⁷

Varijabilnost komunikološkog karaktera poslanica i pisama, zasnovana na principu pisano – kazano, jedno je od bitnih svojstava koja ih čine fleksibilnim ili neuhvatljivim za svrstavanje u više oblasti. Nastojeći da dokaže postojanje višeglasja u poslanicama Petra I, i time akcentuje njihovu životnost, neposrednost i gotovo razgovorni stil, Čedo Vuković ističe da riječi vladike osećamo kao odgovor na pitanje naroda, kojeg ne vidimo/čujemo, ali se ocrtava njegovo semantičko polje; takođe, u vladčinim komentarima možemo da rekonstruišemo odjek, doživljaj poruka Petra I. U tome smislu Vuković navodi fragmente koji ilustruju taj utisak: *Znam da neki govore: 'Vladika ne može hoditi nikud, pak mu je žao da mi ove gradove uzmemo, jer se neće njegova, nego naša slava i poštenje i junaštvo brojiti...*'¹⁸ Zatim: *Da ne rečete poslijed, jer ja nijesam ispunio moju dužnost.*¹⁹

Društvene prilike u kojima su se formirale ličnosti vladika

Analiza govorništva nije moguća bez upoznavanja sa okolnostima u kojima je retoričko djelo nastalo. Mjesto i vrijeme (hronotop) ključni su momenti u shvatanju suštine bešede, odnosno poslanice i pisma. Da bi se prosuđivao bilo koji govor, i svaki drugi retorički akt, mora se poznavati kultura i društvo u kojem je ono prezentovano.²⁰

Nijedan emanat ljudskoga duha nije ravan govorništvu u indiciranju smjera istorijskoga kretanja, te puteva i sredstava toga procesa. Nijedno čovjekovo umijeće ne može se porediti s govorništvom, ni kao opasno oružje koje se često zloupotrebljava, ni kao sredstvo da ljudi postanu duhovniji, bolji, srećniji. Vjerske propovijedi, revolucionarni iskazi, sudsko oratorstvo, literarni proseyei, samo su različite manifestacije jedne i jedinstvene čovjekove potrebe da svoje misli i ideje izloži jasno, uvjerljivo i lijepo, uvijek sa ciljem *da ubijedi, da se dopadne, da uzbudi* (Ciceron), i da pobijedi. Taj krajnji smisao govorništva učinio je da se njegov razvoj poklapa sa istorijskim razvojem

¹⁷ Nušić, B: navedeno djelo, str. 63.

¹⁸ *Freske na kamenu*, str. 362.

¹⁹ *Freske na kamenu*, str. 238.

²⁰ Rowland, R: navedeno djelo, str. 38.

čovječanstva – da najveće uspone doživljava u onim krupnim, prelomnim zbivanjima.

Sve te zakonitosti u pogledu razvoja retoričke vještine i potrebe društva za njom u punoj mjeri važe i za Crnu Goru, osobito za njen posternojevički period. Materijalna oskudica, koja je uvijek pratila državu, nije ugušila njen duhovni život, posebno onaj njegov dio koji se odnosio na ošćaj za lijepu riječ. Tamo će nije moglo biti škola – nije bilo pismenih. Ali jeste bilo mudrih i odvažnih: pismenost je zamijenjena usmenošću, pisani zakon običajem, strah od sankcija moralnom normom, briga i odgovornost odabranih, brigom i odgovornošću svih. Njegaš to u „Lažnom caru Šćepanu Malome“ iskazuje riječima: *Ako nije mjesta za življenje, a ono je mjesta za pričanje.*²¹

Tokom XVIII i XIX vijeka Crna Gora se borila sa moćnim neprijateljima, otvoreno ili tajno, patila zbog gladi i bolesti, mirila *zakrvljena* bratstva i plemena. Tu slojevitu sliku stanja u državi dopunjuju zaključci Radovana Radonjića: *U Evropi tada nije bilo zemlje koja se s Crnom Gorom mogla porediti: po individualnim pravima i slobodama građana, po intenzitetu sastajanja centralne i regionalnih skupština i masovnosti učesnika u njima, po obuhvatu pitanja koja su se na tim skupštinama raspravljala i stepenu podudarnosti njihovih odluka sa interesima građana, po činjenici da su važna pitanja iz domena međunarodne komunikacije i spoljno-političkih odnosa često bila u nadležnosti lokalnih organa.*²² Ako tome dodamo činjenicu da nosioci vlasti, kako kaže vladika Petar I, često nijesu imali *sile nikakve... izvan pera i jezika*, bolje ćemo razumjeti funkciju poslanica i pisama u komunikaciji vladika s narodom, na jednoj strani, i u diplomatskom pregovaranju, na drugoj.

Moralna, duhovna i fizička svojstva govornika

Otkad su Grci ustanovili studije retorike prije više od dvije hiljade godina, poznato je da autoritet govornika ima bitnu ulogu u postizanju cilja svakoga govora.

Prema Aristotelu²³ sredstva ubjeđivanja mogu biti: etička (*ethos*), logička (*logos*) i emocionalna (*pathos*). *Ethos* podrazumijeva pozivanje na karakterne vrijednosti govornika. Ta strategija u savremenoj retorici određuje se kao djelovanje ugledom i povjerenjem oratora – strategija kredibiliteta (Credibility Strategies). Jedan od najvažnijih principa za razumijevanje retorike je da nijesu riječi te koje ubjeđuju, već ličnost koja stoji iza njih. U određenim okolnostima uvjrtljivost se postiže zahvaljujući ugledu govornika, a ne argumentaciji ili naraciji. Ograničavajuća osobina te strategije jeste da je jednom

²¹ Prema predavanjima prof. dr Radovana Radonjića, Fakultet političkih nauka, 2005/2006.

²² Radonjić, R: *Politička misao u Crnoj Gori*, Podgorica, 2006.

²³ Aristotel, navedeno djelo.

izgubljeno povjerenje teško ponovo uspostaviti, auditorijum takvog bešednika najčešće ignoriše. Kredibilitet može biti interni i eksterni. Eksterni je izgrađen na osnovu uspješnih aktivnosti retora koje su svima dobro poznate: intenzivan humanitarni rad, rezultati u postizanju dogovora, uspješno sprovođenje revolucionarne ideje ili strategije. S druge strane, interni kredibilitet temelji se na kvalitetnom radu na polju retorike, kada orator demonstrira vladanje činjenicama, pokaže veliko poznavanje materije o kojoj govori, kad je iskren. Upoređujući vrijednosti obje navedene vrste kredibiliteta, analitičari su zaključili da je eksterni model moćniji, dok je interni – važniji. Naime, primarni fokus retoričke analize je na internom kredibilitetu, sredstva izabrana za ubjeđivanje na taj način, izvor su visokoga povjerenja.²⁴

Više je komponenti koje grade profil retora, savremena analiza izdvaja četiri podtipa kredibiliteta, to su: iskustvo, dobar karakter, dobra volja i harizma. U vezi s prvim, poznato je da povjerenje dajemo osobi koja je veoma iskusna u oblasti koja nas zanima, prije nego onome ko tek počinje ili se njegovu saznanje zasniva više na praksi nego na teoriji. Drugi podtip upućuje na dobar karakter, pa govornici koje ocijenimo kao istinoljubive, povjerljive, iskrene, moralne, nepovodljive imaju efektivnije uvjeravanje. Istraživanja pokazuju da se ličnostima toga tipa vjeruje, čak i kada se auditorijum ne slaže s mnogim njegovim stavovima, dakle, retor se uvažava generalno kao persona koja govori iz najdubljeg ubjeđenja, bez obzira što se njegova akcija na koju, recimo, poziva ne podržava. Dobra volja (good will) podrazumijeva sposobnost retora da se identifikuje sa slušaocima, čitaocima, da je njima sličan i da je privlačne, prijatne pojave. Kenet Bark, jedan od najznačajnijih svjetskih teoretičara i kritičara retorike, smatra da je umijeće uspostavljanja konekcije sa auditorijumom esencija ubjeđivanja.²⁵ Harizma, četvrta forma kredibiliteta i veoma moćan faktor uvjeravanja, ne može se precizno definisati. Za razliku od prethodna tri modela, harizma je gotovo urođeno svojstvo djelovanja posebnom energijom, svojevrsna aktivna slika prilagođena perspektivi auditorijuma, i nije je moguće kreirati.²⁶

²⁴ Rowland, R: *Analyzing Rhetoric*, Iowa, USA, 2007. str: 105.

²⁵ Burke, K: *A Rhetoric of Motives*, Berkeley, California, USA, 1969. Str: 20 – 29, 55 – 59

²⁶ Rowland, R: navedeno djelo, str: 107; komentar o harizmi parafriziranje je analize prof. Rolanda, a u fusnoti dajemo originalan tekst, koji smo preveli: *It is an ability to project an energetic and active image and, at the same time, adapt to the audience perspectives...The ability to produced a charismatic reaction seems to be closely tied to personality characteristic of the rhetor...Charisma is not merely physical power or attractiveness. Nor is it verbal ability, although it may be related to all of these factors. More then anything else charisma seems to be tied to an emphatic understanding of the audience.* Prof. Roland, u okviru analize, navodi primjere i kaže da su harizmatičnu pojavu imali Ronald Regan i Bil Klinton, dok harizma nije krasila Buša i Al Gora. No, harizma može biti opasna i zloupotrijebljena u vođenju naroda i države, prof. Roland podseća da je i Hitler bio harizmatični lider.

Uzimajući sve navedene analize u obzir, dodaćemo i podjelu karakteristika govornika na moralne osobine, duhovna svojstva i fizičku ličnost, a zatim komentarisati odlike vladika Petrovića, u skladu sa kompletnim izlaganjem.

Snažno potenciranje govornikovih moralnih osobina traje još od antike. Platon²⁷ i Aristotel²⁸ insistiraju na pravednosti i umjerenosti, Kvintilijan²⁹ kaže *da onaj koji doista hoće da bude pravi govornik, mora biti pravedan i razumjeti se u ono što je pravedno*, i ide još dalje tvrdeći da se *zao čovjek i dobar govornik nikada ne mogu naći u jednoj osobi*.³⁰ Ciceron, po mnogima najveći govornik svih vremena, vjerovao je: *Kakav je ko čovjek, takav mu je i govor*.³¹

Duhovna svojstva besednika Aristotel razumije kao intelektualne vrline, i tu ubraja znanje (*sofia*), inteligenciju (*sinesis*) i pamet (*fronesis* – praktična mudrost). Moderna retorika tome dodaje i memoriju, imaginaciju i elokvenciju, zatim temperament, motivisanost, genetiku.

Fizičkoj ličnosti govornika oduvijek je pridavan poseban značaj. Lik, tjelesna građa, stav, gestikulacija, odjeća – šalju poruku prije nego što se izgovori riječ, a djeluju i tokom izlaganja.³² Analitičari često skreću pažnju na vezu riječi *lice* i *ličnost*. Od Tacita nam je ostala odrednica: *Rečit samom svojom pojavom*.³³

Rodonačelnik dinastije Petrovića, vladika Danilo (1670(?)–1735) na početku svoga vladanja imao je skromno obrazovanje, po riječima njegovoga neprijatelja, barskoga nadbiskupa, Vicka Zmajevića, vladicina znanja nijesu išla dalje od čitanja i pisanja.³⁴ Ipak, nova uloga usloвила je da vladika Danilo počne sve više da nabavlja knjige i da se u njih udubljuje, o čemu svjedoče napomene u pismima. Koliko su mu ta iskustva pomagala vidimo i iz jednog zapisa iz 1728. godine: *Ja sam dosta i živ bio među ovi zli i nepokorni narod i odavno bih krepa ot jazve, nego se razgovaram i gledam u prve stare istorije, da su i gora zla bila i gore mutnje*.³⁵ Vidike je širio i tokom putovanja, boravio je u Moskvi, Kijevu, Beču, Veneciji, Budimu, Sečuju.

²⁷ Platon, *Protagora*, *Gorgija*, str. 161–162.

²⁸ Aristotel, navedeno djelo, str. 121.

²⁹ Kvintilijan, navedeno djelo, str. 162.

³⁰ Isto, str. 492.

³¹ Prema: Gračanin, Đ: *Temelji govorništva*, Zagreb, 1968. str. 32.

³² Neverbalna ekspresija (govor tijela) izdvojila se kao poseban predmet na studiju Komunikologije.

³³ Tacit: *Anali*, (prevod: Lj. Crepajac), Beograd, 1970. str. 304.

³⁴ Pantić, M: navedeno djelo, str. 252.

³⁵ *Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka: Vladika Danilo, Vladika Sava*, Cetinje, 1996. str. 131.

Analitičari ga opisuju kao mudroga i čovjekoljubivoga, prepiska nam ukazuje na strpljivoga i predanoga pregovarača, ali i hrabroga, ponosnoga i odlučnoga vladara: *Nijesu moja braća njemu* (kotorskom vlastelinu Bući – N. S. V.) *kmetiči, nego su ono boljari i boljarski sinovi; nijesu tuđega željni, nego imaju i svojega*.³⁶ Na osnovu dokumenata pronađenih u tajnom arhivu Mletačke republike Jovan Tomić naziva Vladiku opreznim i energičnim pravoslavnim prelatom.³⁷

Vladiku Savu (1700(?)–1781) tokom dugoga života pratile se velike nevolje, a on nije imao duboke vizije i smjele političke planove kojima bi odgovorio na te izazove. Istoričari nijesu imali visoko mišljenje o njegovoj vladavini i ličnosti, govorili su da je slab i povučen, bez autoriteta... *mek, tih, miroljubiv, Sava je najmanje bio stvoren za državnika i sudiju*.³⁸ Refleks te neborbene prirode su i pisma u kojima je, kao model ubjeđivanja, najzastupljenija kletva. Miroslav Pantić primjećuje da su za pobožnoga starca više naklonosti imali književnici. Njegoš i Stefan Mitrov Ljubiša predstavili su ga ljepšim tonovima.³⁹ Procjenjivanje vladike Save nedostojnim vođom crnogorskoga naroda, Rastislav Petrović smatra nepravednim i upućuje na izvještaj Danijela Dolfinija, generalnoga providura za Dalmaciju i Albaniju, u kojem stoji: *On (vladika Sava – N.S.V.) ima takav uticaj na Crnogorce da se oni lako potčinjavaju njegovoj volji. S njim je potrebno kontaktirati s velikom obazrivošću i umešnošću*.⁴⁰

Vladika Vasilije (1709–1766) ambiciozni je političar, uspješni diplomata, energična ličnost koju... *mnogo cijeni i poštuje Krajina Crna Gora*.⁴¹ Napisao je prvu istoriju Crne Gore, proučavao je povijesnu i književnu građu u manastirskim riznicama, a u njegovim stihovima Čedo Vuković prepoznaje... *daleki nagovještaj njegoševske poetike*.⁴²

Vladika Petar I (1747–1830) *veoma dobro govori italijanski, njemački i ruski jezik, donekle poznaje engleski, a vrlo malo francuski*, kazuje Viala.⁴³ Njegova biblioteka otkriva da je volio umjetnost, filozofiju, geografiju, mehaniku. O vladčinim poslanicama Ivo Andrić je rekao da po vrijednosti idu uz

³⁶ Isto, str. 89.

³⁷ Isto, str. 59.

³⁸ Popović, Đ: *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1896. Prema: Pantić, M: navedeno djelo, str. 374.

³⁹ Pantić, M: navedeno djelo, str. 375.

⁴⁰ *Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka: Vladika Danilo, Vladika Sava*, Cetinje, 1996. str. 179.

⁴¹ Isto, *Vladika Vasilije*, str. 9.

⁴² Isto: *Vladika Petar Prvi*, str. 8.

⁴³ Viala, prema: *Petar I Petrović; Freske na kamenu*, predgovor: Č. Vuković, Biblioteka Luča, Titograd, 1965. str. 553.

poslanice apostola Pavla. Etička načela Petra I čine ga bliskim shvatanjima starih stoika koji su kao najvažnije odlike ljudskoga ponašanja isticali razboritost, čestitost i pravednost.⁴⁴ *Vi ste voljni i slobodni narod*, govorio je vladika Crnogorcima, suprotstavljajući toj duhovnoj vertikali ropstvo kao najveću uvredu za čovjeka. Vladika je cijenjen među narodom zbog svojih moralnih, duhovnih i fizičkih vrijednosti, ostvarujući tako ideal pravoga govornika. *Čovjek jakog duha i vrlo čvrstog karaktera*, zaključak je slavnoga francuskog generala Marmona.⁴⁵ Petar I imao je impresivnu fizičku pojavu i o tome je ostalo više zapisa: *Njegov stas bješe visok; njegove crte veličanstvene i izrazite, impozantnije još zbog duge brade...*⁴⁶

Primjenjujući kriterijume liderstva u procjenjivanju profila vođe⁴⁷ možemo zaključiti da su vladike Petrovići umjeli da shvate potrebe svoga naroda i da pronađu rješenje u delikatnim momentima, a takvih je u Crnoj Gori bilo i previše. U kategoriju *običnoga vođe* možemo svrstati vladiku Savu. Definicija lidera (pravog vođe) u skladu je sa osobinama vladika Danila i Vasilija, a to su: odlučnost i sugestibilnost, poseban izgled i sposobnost uprošćenoga izražavanja.⁴⁸ Harizmatisku ličnost⁴⁹ prepoznamo u personi Petra I, iz njegove pojave, riječi i gestova izbijala je energija koja plijeni, krasile su ga osobine ranih hrišćanskih propovjednika koji su bili prožeti duhom i imali su dar da svoje učenje prenose na druge.

Poslanice i pisma

Poznato je da poslanice i pisma koje su slale vladike nijesu stvarane s književnom ambicijom. To kazivanje je, najčešće fragmentarno, rijetko u cjelini, postalo umjetnički čin zahvaljujući misaonom i emotivnom bogatstvu uobličenom prikladnom leksikom i sintaksom. Kao primjer visoke literarnosti, sažetog izraza, deskripcije i narativnosti izdvajamo poslanicu Petra I, upućenu Crnogorcima i Brđanima 1825: *Ne bješe već domaće rati ni boja, ne bješe pokliča: ko je vitez, ni viteza na domaći boj, ne čušaše se koleža ni tužbanja, ne viđaše se lica muškoga ni ženskoga ogrebotinah krvava i nagrđena, ni glave crnom kapom, ni crnom mahramom pokrivena, ni perčina muškoga ni ženske kose ostrizene, ne oblivaše se zemlja, drvo i kamen krvlju vaše braće i ne kipaše bratska krv iz usta vašijeh...*⁵⁰

⁴⁴ *Književnost Crne Gore...: Vladika Petar Prvi*, str. 10.

⁴⁵ *Freske na kamenu*, str. 553.

⁴⁶ Isto, str. 551.

⁴⁷ Stanojević, O. Avramović, S: *Ars rhetorica*, Beograd, 2003. str. 273

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto, str. 276.

⁵⁰ *Freske na kamenu*, str. 285.

Najveći broj epistola ima sljedeću strukturu: obraćanje, uvod, izlaganje, dokazivanje, razrješenje (pobijanje), zaključak, pozdrav.⁵¹ Po tome modelu analiziramo poslanice vladike Petra I, počecemo, dakle s njim zato što je taj žanr paradigmatički ostvaren kod vladike.

Titulisanje

Titulisanje u retorici ima za cilj da izrazi poštovanje prema slušaocu (adresatu) i istakne međusobni odnos obje strane, te stepen bliskosti i nivo komunikacije.

Obraćanje je sastavljeno od dva elementa: *od koga* i *kome*. Prvi element u poslanicama najčešće glasi: *Ot Nas Vladike Petra*. Nakon toga slijedi titulisanje; ako vladika prvo govori o sebi, uobičajeno je ovakvo predstavljanje: (...) *Božijeju Milostiju Mitropolit Černogorski i Rosijskago Imperatorskago Ordena Svjatago i Velikago aleksandra Nevskago Kavalier*.⁵²

Zatim slijedi oslovljavanje slušalaca, ono zavisi od karaktera bešede, mjesta i prilike. Titulisanje u retorici jeste trojako, kod Vladike to prepoznamo u sljedećim primjerima: kad odaje počast on kaže: *Ot Nas Vladike Petra časnomu gospodinu protopopu Ivanu...*⁵³ Kad hoće da zadobije pažnju slušalaca laskanjem onda se obraća sa: *Blagorodnoj gospodi glavarima i starješinama i svijema Crničanima dragi pozdrav i arhipastirskoje blagoslovenije*.⁵⁴ Treći tip titulusanja, kojim se karakteriše skup, nije prepoznatljiv za poslanice Petra I, imamo ga sporadično: (...) *blagočestivam hristijanom od Boga zdravlje, mir i blagoslovenije*.⁵⁵ Takođe, i u poslanici Rišnjanima: (...) *blagorodnoj gospodi kapetanu, suđam i svijema junacima od poštene komunitadi risan-ske*.⁵⁶ Za vojničko bešedništvo vezuju se posebne titule, uobičajene su tri: *voj-nici, junaci i drugovi*. I kod Petra I uočavamo drukčije obraćanje: *Ljubezni vitezi i mila braćo*.⁵⁷

⁵¹ To što se i danas u nastavi književnosti traži da pismeni sastav ima tri dijela: *uvod, razradu i zaključak*, naljeđe je iz retorike, koja je vjekovima bila obavezni predmet u školama. Na to skreću pažnju mnogi retoričari.

⁵² *Freske na kamenu*, str. 172.

⁵³ Isto, str. 201.

⁵⁴ Isto, str. 192.

⁵⁵ Isto, str. 41.

⁵⁶ Isto, str. 109.

⁵⁷ Petar I Petrović, *Poslanice*, Zagreb – Cetinje, 2003. str. 10.

Uvod

*Reddere auditores, attentos et dociles*⁵⁸

Uvod ili početak kod Petra I neposredan je i jednostavan, često sadržan samo u jednoj rečenici: *Znate, braćo, kako vjeru među svom zemljom ufatismo i zakletvu i tvrđu užinismo: ko bi ubio čojka preko vjere, ali ostale kavge i zla učinio, da ga sva zemlja čera.*⁵⁹ Ima i primjera redovnog, mirnoga početka izlaganja: *Razumio sam s mojom radosti da je među vama lijepa sloga i posluh bio u Pješivce, za koje vi srdečno blagodarim i zahvaljam, moleći se Bogu da vam i u naprijed daruje bratsku ljubav i poslušanje za vaše i svega naroda vječno dobro i blagopolužije.*⁶⁰ Više poslanica vladika počinje navođenjem ličnoga primjera posvećenosti i požrtvovanja. Veoma ubjedljivu primjenu strategije kredibiliteta imamo u govoru Katunjanima: *Znate, kako sam vama i svijema Crnogorcima vazda i na svako mjesto govorio, moleći svakoga i zaklinjajući da u mir i slogu među sobom živite. I koliko sam truda i muke od početka do sada pretrpio, to samo jedini Bog znade; i sve radeći za obšte narodno dobro i slobodu bez nikakve hile i lukavstva, nako s pravijem i čistijem srcem...*⁶¹ Međutim, za Vladičino govorenje karakteristično je direktno prelaženje na stvar, tzv. iznenadni uvod. *To se javlja obično u slučajevima velikih emocija, naglih osećanja i velikih duševnih pokreta, kao što je gnev, pobjeda, poraz...*⁶² Iskustvo pokazuje da iznenadni, nagli, abruptni uvod može sebi da dozvoli samo onaj govornik koji već ima pažnju i poštovanje kod slušalaca, što je posredni dokaz o kredibilitetu Petra I. Primjeri su brojni: *Neopisano tiranstvo i samosinost vašijeh despotah, a navlaštito Boškovića i Ljubanovića...*⁶³ Te riječi veoma podsećaju na Ciceronove abruptne uvode.⁶⁴ *Eto vidite što učiniše lupeži i zli ljudi, kako zatvoriše pazare svemu narodu, da siromaš živjeti ne može, pak čujem da neki rade još višu smutnju i nesreću za sebe i za cijeli narod učiniti...*⁶⁵ Kratki, direktni uvodi otkrivaju nam predmet besede, a često i stav prema predmetu, te prave dobar prelaz na izlaganje teme.

⁵⁸ Zadatak uvoda, po starim učiteljima, je: steći naklonost slušalaca, probuditi njihovu pažnju i upoznati ih s predmetom.

⁵⁹ *Freske na kamenu*, str. 57.

⁶⁰ Isto, str. 250.

⁶¹ Isto, str. 62.

⁶² Nušić, B: navedeno djelo, str. 87.

⁶³ *Freske na kamenu*, str. 70.

⁶⁴ Ciceron: „Prvi govor protiv Kataline“, prema: Radonjić, R: *Antologija znamenitih govora*, Podgorica, 1999. str. 90.

⁶⁵ *Freske na kamenu*, str. 340.

Izlaganje

Izlaganje teme najobimniji je i najsloženiji dio govora. Nekad to izlaganje ide po klasičnoj shemi, a nekada dolazi do skraćivanja. Što se tiče izbora teme, vladika Petar I rijetko je imao priliku da bira predmet govora, obično je sticaj okolnosti diktirao motive. I, u najvećem broju slučajeva bili su to povodi o kojima nije želio da raspravlja; jednom prilikom Katunjanima piše: *...razsuzđavajući koliko je to zlodjejanije veliko i strašno, ja se tresem i trepećem ne manje od stida, nego li od straha; jer neće zli i sramotni glas po svijetu na same Ožegovičane poći, za koje nitko izvan naše zemlje ne znade, nego na cijeli narod naš, da ga svaki mrzi i počinjuje za narod varvarski, bezbožni, bezakoni i bezdušni, koji niti ima poštenja, ni čelovječestva, nego sama sramotna, hajdučka, lupeška i razbojničeska djela.* A koliko je jedna ista situacija zahtijevala pregovaranja saznajemo iz riječi: *Ja sam vama i ostalijem od tri stotine više knjigah poslao otkada je česaro-kraljevska vlast pokorila Bokeljsku Provinciju...moleći vas i zaklinjajući svakoga da lijepo i mirno s državom česarskom živite...*⁶⁶

Dokazivanje u retorici je potkrijepljivanje osnovne misli dokazima. Tu se ogleda najveća moć govornikove logike i rječitosti, širina njegovog znanja, vještina ubjeđivanja dokazima, a načine dokazivanja obrazlagao je još Aristotel; najvažniji oblici su: analogija, idukcija, silogizam, antimema i dilema. Ovo je primjer za dokazni oblik dilema: *Sad uzmite na razsuzđenje, je li pravo da cijeli narod gine i strada poradi nekoliko zlodjeja, no pomislite i to, jeste li pravi, ako ne ustanete da zločince kastigate i možete li igda bit mirni, kad puštate zle ljude da čine na svoju volju, što sami hoće.*⁶⁷

Razrješenje čine savjet, preporuka ili zahtjev da se problem riješi:⁶⁸ *...kao što ve i ja molim s ovijem pismom i jednijem Bogom Vsedržiteljem i čestnijem krstom i presvetom Bogorodicom i svom silom nebeskom i svijema svetiteljima, koji su od vijeka Bogu ugodili, pak i vašijem zdravljem i vašom srećom i svakijem napretkom vašijem u tri puta i u tri hiljade putah zaklinjam da se lijepo bracki dogovorite...*⁶⁹ U navedenome primjeru imamo molbu i zaklinjanje, kao dodatno ubjeđivanje da se zahtjev ispuni. Ipak, Petar I češće koristi kletve: *...koji li ne posluša i Boga se ubojati ne hoće, takvi od silnoga i strašnoga imena božija da bude proklet i da mu pogine svaka sreća i svaki napredak od njegova doma...*⁷⁰ U kletvama je vladika sugestivan, slikovit i veoma ličan: *...takvoga ostavljam podnajžestočajšim prokletstvom, da mu Bog*

⁶⁶ Isto, str. 182.

⁶⁷ Isto, str. 187.

⁶⁸ Isto, str. 23.

⁶⁹ Isto, str. 360.

⁷⁰ Isto, str. 51.

*uzme zdravje i svako dobro od ovoga svijeta...i da...Gospod Bog pušti svako zlo i svaku nesreću i žestoku ljudsku gubu i živinu, da ih guba zgrči, a živina grize, kako bezbožne, bezdušne i bezobrazne hulitelje i prestupnike zakona i zapovijedi Hrista Boga i spasitelja našeg.*⁷¹

Kao antiteza kletvama javljaju se blagoslovi, kako bi se pojačao efekat sadržaja: *...radi Boga, koji je jedino i vječno naše dobro i radi vječnoga veselija i radosti, kojega je Bog ugotovio svijem poslušnim u rajske sladošti vjekovječno uživati i naslađati se njegova božestvenoga licezrenija, ...tako bili od Boga blagosloveni i tako vi Bog darovao na ovom svijetu svaku dobru sreću i dobri napredak u svemu, a na onom vječnu radost...*⁷²

Zaključak

*Totum laudatur, si finis laude beat*⁷³

Zaključak je, po mnogima, najvažniji dio govora jer je: *Posljednja rečenica ujedno i posljednji udar na razum i emocije auditorijuma...i uvijek ima izuzetan značaj.*⁷⁴ Kod vladike su kraj razrješenja i zaključak često ujedno, pa u tome dijelu možemo govoriti o savjetu, preporuci ili zahtjevu – što je dio izlaganja, a, isto tako, uočavamo strasno rekapituliranje i završavanje – što su elementi od kojih se gradi zaključak. Kao što smo ukazali ranije, u završnom/zaključnom dijelu dominiraju blagoslovi i kletve, ali ima i drugačijih epiloga; u sljedećem primjeru imamo klasični zaključak sa zaklinjanjem i kletvom: *Toga radi svijeh vas, o Crmničani, velikoga i maloga, muževskoga i ženskoga pola i voznasta silnijem i strašnijem Bogom Vsedržiteljem i česnijem krstom i presvetom Bogorodicom i svom silom nebesnom u tri puta i u trista putah zaklinjem da se od toga zloga i prebezakonoga djela prođete, da te proklete bajalice ne slušate, da k njima ne idete, da ih među vama ne puštajete, da im ništa ne vjerujete i da pravu čeljad ne mučite. A vama svijema sveštenicima u sva sela i plemena pišem i, vlastju nam od Boga danoju, najžestočajše zapreštavam i govorim...*⁷⁵ Ovde imamo ponavljanje izloženog i patetični ton koji apeluje na religiozni osećaj. Navešćemo primjer sa zaključkom blažega tona i veoma izraženim ličnim stavom: *Ma neka oni idu kud hoće, ja vas molim da vi s Turcima mirno živite, kad oni mirno stoje, jer ja rati ni s kim ne želim, nego mir i prijateljstvo sa svakim ko hoće s nama.*⁷⁶ Sa savjetom priznatih retoričara da je efektno završiti obraćanje nekom sentencijom u skladu je zaključak po-

⁷¹ Isto, str. 350.

⁷² Isto, str. 106.

⁷³ *Ako je kraj hvaljen, sve će biti hvaljeno*, latinska izreka

⁷⁴ Radonjić, R. *Pravna retorika*, Podgorica, 2006. str. 52.

⁷⁵ *Freska na kamenu*, str. 369.

⁷⁶ Isto, str. 372.

slanice Bjelopavlićima: *Govoraše Per, indijski car: 'Dosta je svaki živio, koji pod tuđi jaram nije umro'.*⁷⁷

Pozdrav

Pozdrav se, uglavnom, oseća kao produžetak zaključka, zato što otkriva vladčinu emociju: kada je nemoćan da nešto promijeni, tužan ili ogorčen zbog ponašanja svoga naroda, Petar I kaže ...*ostajem, ako hoćete, vaš dobroželatelj*, ili...*ostajem još zaludu vaš dobroželatelj, nesrećni...*

U potpisu, u najvećem broju slučajeva, stoji: *Vladika Petar*. Prosti potpis, *bez titula, bez paradnih dodataka, ...od čovjeka – ljudima.*⁷⁸

Vrste poslanica: političke, vojničke, duhovne

Vojničke – ratničke bešede/poslanice

Ostalo nam je nekoliko vojnih – ratničkih bešeda/poslanica vladike Petra I. Riječ je o vrsti koja se znatno razlikuje od ostalih zato što je njen smjer, raspoloženje koje stvara, često poziv na žrtvu i smrt. To osećanje može da izazove samo izuzetan govornik. Pored toga što je riječ o osobi koja već i svojim životom i djelom ubjeđuje, u najtežem trenutku presudna je i riječ vode. Najstarija i najvažnija vrsta vojničkog bešedništva ima za cilj da podigne borbeni duh i prizove sliku ratničke slave.⁷⁹ *U trenucima koji su izuzetni, obraćanje mora biti snažno i jednostavno, jezikom koji vojnik oseća kao posebnu svoju svetinju, a poruka mora biti jasna i vidljiva kao razvijena ratna zastava jednice pred juriš; njih dve se u srcu i duhu vojnika moraju sjединiti pravom besedom.*⁸⁰ Pred veliku bitku u Martinićima, kad je Crna Gora porazila višestruko brojniju vojsku Mahmut-paše Bušatlije, vladika govori svome narodu: *Ima li koji među vama, dražajši sinovi i izabrani cvijetu moje Bogom spasajeme i nama srećno slobodne države, koji ne bi, dragovoljno, ovo svoje dobro, ovu svoju slavu, ovo svoje viteštvo milovao, ljubio i na opštem svjetskom vidiku krvlju i životom izbavio?... Vi ste, dragi sinovi, slobodan narod! Vi nemate druge nagrade za vašu svetu borbu – do odbrane svoje voljnosti!...Ko se za drugu nagradu bori ono nijeplemeniti junak već najamni rob...koji junačkoga ponosa i svoje slobode nema.*⁸¹ Uočavamo titulisanje koje je dopušteno samo u ratničkim govorima: *vitezi, junaci, braćo, sinovi*. Ukratko, ukoliko uporedimo tu bešedu s bilo kojom iz svjetskih antologija uvjerićemo se da ravnopravno

⁷⁷ Isto, str. 289.

⁷⁸ Isto, str. 23.

⁷⁹ Nušić, B: navedeno djelo, str. 84.

⁸⁰ Roganović, B: *Retorika*, str. 155.

⁸¹ Banjević, B: navedeno djelo, str. 10.

može da stoji uz njih; upućujemo na neke: bešeda Petra Velikog pred bitku kod Poltave, Napoleonov govor pred pohod na Beč, Kutuzovo obraćanje uoči Borodinske bitke, ratnička bešeda Omer-paše Latasa uoči Krimskoga rata.⁸² Da je vladika bio dobar vojskovođa dokazuju ratničke pobjede, a koliko je Petar I bio prirodan i upečatljiv u ulozi komandanta zabilježio je ruski putopisac Bronjevski: *...vidio sam ga kao prvosveštenika, kao vladaoca, kao đenerala, kao inženjera, u društvenom ophođenju, i mogu reći da ni malo ne liči na Petra Pustinjaka koji je skupljao krstonosce. On je jedini među arhijerejima na ovome svijetu koji je umio u sebi sastaviti sva dostojanstva koja se tako malo slažu, koja su tako protivna arhipastirskom žezlu. U crkvi, kad je sio na presto koji su za njega spremili, izgledao je kao car. U đeneralovom domu, u kaftanu od crne kadife, opasanom bogatim šalom o kojem mu je visila sablja ukrašena dragim kamenjem i sa lentom Aleksandrovsom preko ramena, više je izgledao kao đeneral nego kao mitropolit. I odista, on je pred frontom na smotri, i na utvrđenjima, ljepše komandovao, nego što je blagosiljao oficire koji su mu prilazili.*⁸³

Duhovno bešedništvo/poslanice

Mnogi smatraju da je duhovno bešedništvo najstarija vrsta. Ono je prožeto moralnim poukama, dotiče se političkoga, naučnoga i umjetničkoga, uopšte, sve sociološke teme su joj bliske. S pojavom hrišćanstva propovjedništvo je dobilo posebnu formu kojom je širena Hristova nauka i njeni principi.⁸⁴ *Duhovne se besede razlikuju od ostalih po smeru. Njima nije smer da pridobiju i privole slušaoce za jednu prolaznu nameru, već za večne istine i za načela uvek ista i uvek podjednako važna.*⁸⁵

Kod Petra I duhovno bešedništvo prepoznajemo kao dio u okviru nekoga izlaganja, nemamo, dakle, klasične propovijedi, omilije i pouke, već njihove elemente. U poslanici *Kučima i drugima* vladika podseća na suštinu i osnove hrišćanske vjere: *Ljudi, koji putom božijem idu da Bogu služe i ugode,*

⁸² Detaljnom komparacijom bavićemo se u disertaciji.

⁸³ *Freske na kamenu*, str. 550.

⁸⁴ Cisarž i Marinković: *Omilitika ili teorija crkvenog govorništva*, Beograd, 1969. Omilitika je nauka o pravilima crkvenoga govorništva, a bešede nastale s ciljem širenja božije riječi zovu se omilije. *Propoved je posebni oblik govora, kojim se objavljuje reč Božija kao svedočanstvo o Božjoj istini...* (navedeno djelo, str. 9) Propovijedi mogu biti dogmatske (iznose se osnovni postulati vjere), moralno-poučne (govore o poželjnom ponašanju vjernika) i prigodne (pohvale svetitelja, nadgrobne besjede, vezane za rat i istorijske događaje, bešede o slavnim ličnostima): prema: Stanojević, Avramović: navedeno djelo, str. 97. Po namjeni, dijele se na misionarske: upućene nehrišćanima, i crkvene: posvećene htišćanskim vjernicima. S obzirom na prirodu hrišćanske religije, koja je utemeljena na vjerovanju u sveto trojstvo, kao i na vaskrsenje, omilije apeluju na emocionalni, a ne racionalni dio svijesti.

⁸⁵ Nušić, B: navedeno djelo, str. 76.

*ne misle ni za kakvo zlo, nako vazda za dobro i ne govore sami sebe da su sve-ti, nego da su grešni i okajani...Čojek, koji Boga služi i hoće da bude spasen, neće ni zvijera ubiti, ni reći da ga ubiju, a kamo li čelovjeka podobnoga sebe; jer on ne želi nikomu zla, nako svakomu dobro, pomišljajući da svi ljudi od jednoga oca Adama i od jedne matere Eve proizašli...*⁸⁶ Iz biblijskih tekstova vladika izvodi moralne pouke i upućuje na njih. Vrijednost koju Petar I najviše potencira je mir: *...zašto ja ne želim rati ni s kim, nego mir i tišinu susjedsku, kako mi Bog...zapovijeda.*⁸⁷

Proučavajući duhovni profil vladike, naučnici su se posebno bavili mistikom – pravoslavnom i narodnom, koja se provlači kroz skoro sve poslanice. Da bi se bolje objasnile te protivurječnosti, karakteristične i za ostale vladike, nužno je reći kakav je bio odnos Crnogoraca prema vjeri i vjerovanju. Istorija, tradicija, društvo, ekonomija izgradili su *tip slobodnog vjernika, koji nije zaslijepljen vjerskim fanatizmom, već se njegova vjerovanja i opštenja s božanstvom prepliću s njegovim prastarim običajima i njegovim pouzdanjem u sebe.*⁸⁸ To je vjernik koji ne traži posrednike između boga i sebe, britke je i nesputane misli i veoma blisko povezan s prirodom. Slični običnom čovjeku bili su i sveštenici, ne mnogo učeni, *prilično slobodna života i ponašanja; oni su i ratnici i sudije i veselnici i ispičuture i nazdravičari – ljudi koji osjete da su sveštenci tek u trenucima rijetkih obreda.*⁸⁹ Petar I, kao prosvijećen čovjek, upoznat s radom humanista, koji je putovao, bira crkvenu mistiku – prijetnje i prokletstva u ime boga i *sile nebeske* usmjerene su protiv narodnoga su-jevjerja, *mistiku suzbija mistikom, jer mu se jedna pokazuje kao sljepotinja narodna, iz koje poniču svakojaka zla, a druga je ipak...poziv na smirenje i praštanje...*⁹⁰ Ilustraciju imamo u poslanici Crmničanima povodom vijesti da su se pojavile neke *bajalice* koje u narodu otkrivaju i muče vještice. Čudi se vladika što Crnogorci više vjeruju vračevima nego jevandeljima, i svjedoči da nigde po svijetu nije sreo vještice i vjedogonje: *O Bože moj, čudne sljepote, čudna bezumija i čudna sujevjerija i zloga pomišljenija... Vi govorite da vještice po noći lete, a kako mogu lećeti, kad njihovo tijelo u odar leži.*⁹¹

Kad god je riječ o poslanicama vladike Petra I Petrovića, neizostavna je komparacija s biblijskim poslanicama, i podsećanje na sud Iva Andrića kako se poslanice Petra I po svojim umjetničkim dometima nalaze odmah iza po-

⁸⁶ *Freske na kamenu*, str. 196.

⁸⁷ Isto, str. 196.

⁸⁸ Isto, str. 27.

⁸⁹ Isto, str. 28.

⁹⁰ Isto, str. 31.

⁹¹ Isto, str. 368.

slanica apostola Pavla, koje se smatraju remek-djelima te vrste bešedništva.⁹² Zajedničke su im osobine snaga bešede koja proizilazi iz dubokoga uvjerenja o onome o čemu govore, sugestivna riječ koja djeluje na emocije, ubjedljivo tumačenje zapovijesti i mudrosti Svetoga Pisma, dijaloški oblik obraćanja, empatija sa slušaocima. Ono po čemu poslanice Petra I izlaze iz vjerskih okvira jeste njihova osnovna namjera, koja je više svjetovna nego duhovna, jer se bave konkretnim, životnim pitanjima i problemima. Kod hrišćanskih apostola: *...vjera je u središtu... tekstova, a čovjek je objekat za usadivanje vjere... Međutim, Petar Prvi je u svojim poslanicama sav okrenut čovjeku... religiozni elementi i mistika samo su sredstvo da se jače djeluje na čovjeka – radi čovjeka samog, a ne radi vjere.*⁹³

Političko govorništvo/poslanice

*Pa neka paze Crnogorci i Brđanida ne ostanu zadnji od svakoga u vrijeme kad bi mogli najprvi biti, da hoće slogu i poslušanje imati.*⁹⁴

Budući da je deliberativnome govorništvu predmet: dobro države i naroda, možemo tvrditi da su sve poslanice suštinski te vrste. I kad se u njima rješavaju sporovi, što je karakter sudskih bešeda, ili se narod poziva na moral u duhu hrišćanske propovijedi, ili se čuje vojna i ratnička retorika, poslanice imaju za cilj očuvanje državnog integriteta i zaštitu interesa naroda. Vladika se bavi pitanjima političkoga saveza, trgovinske saradnje, sklapanjem mira i objavljivanjem rata, on tumači narodu politička kretanja u svijetu i stalno upućuje na progresivnu orijentaciju Crne Gore, kako bi se ona svrstala u red naprednih, civilizovanih zemalja. Vladicina državotvorna politika sažeto je predstavljena u poslanici Crnogorcima i Brđanima, no kako će ona biti predmet posebne analize, ovom prilikom citiraćemo fragment iz poslanice Bjelopavličima: *Ja vas svijeh,...molim i sovjetujem da promislite za svoje sobstveno dobro, kako ćete bolje i mirnije živjeti, zašto domaća rat i nesloga velika i silna carstva razura i u nesreću pod tuđi bič i jaram obraća,...također sloga i poslušanje čini da i mali narod može velikim i silnim narodom postati.*⁹⁵ Tu ideju vladika varira u više navrata.⁹⁶

⁹² Apostol Pavle ističe se kao govornik među prvim propovjednicima hrišćanstva i smatra se jednim od najznačajnijih i najrječitijih Hristovih učenika. Ostavio je četrnaest poslanica, a poznate su njegove poslanice Korinćanima, Rimljanima, Solunjanima, Jevrejima. Uz apostola Pavla hrišćansko bešedništvo proslavili su Jovan Zlatousti, Vasilije Veliki i Grigorije Bogoslov.

⁹³ *Freske na kamenu*, str: 32.

⁹⁴ Isto, str. 345.

⁹⁵ Isto, str. 289.

⁹⁶ Isto, str. 300–301

Dobrosušedski odnosi takođe su tema poslanica političkoga karaktera. Vrijednosti na koje, tom prilikom, apeluje tokom ubjeđivanja su: ekonomska sigurnost, materijalna dobit, trgovina, mir. Kao posebno značajnu kategoriju te saradnje vladika izdvaja prijateljstvo, i u poslanici *Njegušima* to potkrijepljuje mudrom izrekom: *Pitali su jednoga mudroga i prosvijećenoga čelovjeka, koji je prijatelj najbolji i koja zemlja jest najbolja? Ovi je odgovorio da je dobar susjed najbolji prijatelj i zemlja da jest najbolja, koja se najbliže kuće nahodi. Ja mislim da je pogodio.*⁹⁷

U poslanici *Glavarima*⁹⁸ Petar I ih upoznaje sa ishodom rusko-turskog rata, to je primjer još jedne njegove političke misije.

Auditorijum

Vladike su imale heterogen auditorijum: po vrsti to je, najčešće bila masa⁹⁹ (bratstva i plemena, vojnici) i publika¹⁰⁰ (porodice, glavari, političari), kao i pojedinci (vladari, političari, sveštenici, prijatelji); po strukturi auditorijum su činile uglavnom starije osobe, visoko obrazovane i elementarno nepismene, muškog pola, sa prijateljskim, indiferentnim ili neprijateljskim odnosom; po afinitetu najčešće kritički tip.¹⁰¹

O odnosu sa auditorijumom saznajemo iz same građe, poslanica i pisama, takođe, i iz drugih izvora – antropoloških, socioloških, kulturoloških, istorijskih, pravnih.

Crnogorski narod njegovao je kult slobode i junaštva, riječi i morala, osvete i smrti. Pred vladarima su bili *...ljudi koji stoje na tvrdom, oporom tlu istorije, ratnici, osvetnici, krvavci za krvnika tuđeg i domaćeg, ljudi pusti, osjetljivi, izoštrjeni pred uvredom kao sječiva njihovih jatagana, brzi na zlo, spori na umir, sujevjerni, opterećeni plemenskim i bratstvenim vezama i čvorovima, visinci sa često tijesnim vidicima, opijeni jednovremeno epikom i romantikom, strasni i častoljubivi, kadri da nadrastu sitne ljudske slabosti, ali i da zbog jedne riječi ubiju ili poginu...*¹⁰² Koliko je teško bilo vladikama da ih uvjere u određene ideje, da ih pokrenu na planiranu akciju i odvrate od raznih

⁹⁷ Isto, str. 259.

⁹⁸ Isto, str. 343.

⁹⁹ Masa je svaka grupa koju čini više od stotinu osoba. Postoji razlika u ponašanju kod mase i pojedinca. U masi kod individue slabi osećaj samokontrole i samokritike. Masom vlada snaga uzbuđenja, a ne argumentacije. Govornik pred masom biće uspješan ako apeluje na emocije, a ne razum. Prema: Radonjić, R: navedeno djelo, str: 132–137

¹⁰⁰ Publika zadržava kritičku svijest, racionalno prati govornika, drži do fakata i logike, a ne osećaja.

¹⁰¹ Podjela auditorijuma data je po modelu koji je predstavio Radonjić, R: *Pravna retorika*, Podgorica, 2006, str: 129–152.

¹⁰² *Freske na kamenu*, str. 10–11.

namjera čitamo u brojnim pismima i poslanicama. Vladika Danilo piše Zanu Grbičiću 1700. godine: *Sami znate, gospodine, kakvi su ovi ljudi slobodni, Boga se ne boje, a gospodi do ruke ne dohode, koji bi im činio da zlo ne čine, no je usta čojak na čojka, te se kolju i pljenuju, kako i sami čujete. Ali što mi da satvorimo? Učimo ih i karamo po zakonu, no ne hoće slušati, a nam nije dato na koga dignuti oružje, niti imamo vojsku, da ih silom ustavimo da zlo ne čine. Naše jest oružje po apostolu glagol boži, ali kad ljudi ne slušaju, što da im satvorim.*

Vladika Petar I znao je da kaže: *...nijesu svi Crnogorci krivi nego nekoliko bezumnijeh zločinacah.* Razloge samovoljstva i neposluha vladika je vidio i u temperamentu i prirodi Crnogoraca: *Vi Crnogorci hoćete biti vrh svakoga.*

Kakve su slušaoce vladike imale u stranim političara saznajemo iz navoda izvanjaca: *Ja mogu prosto da dam navod i mišljenje s moje strane da su paša i vladika dva fina lopova, da traže da se varaju, a da su nepovjerljivi jedan prema drugom. To su dva tigra sa velurskim šapama.*¹⁰³

Primarna literatura

- Banjević, B.: *Petar I Petrović – poslanice*, Zagreb – Cetinje, 2003.
- Đukić, T.: *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918. godine*, Cetinje, 1951.
- *Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka; Vladika Danilo, vladika Sava – pisma; Vladika Vasilije – istorija i književnost; Vladika Petar Prvi – pjesme, pisma, poslanice*; Cetinje, 1996.
- Marinković, B.: *Vasilije Petrović Njegoš*, Danas, 1967.
- Milović, J.: *Vladika Danilo u svjetlosti svojih do sada nepoznatih pisama*, Cetinje, 1952.
- Milović, J.: *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore, 1685–1792*, Cetinje, 1956.
- Mladenović, A.: *Jezik vladike Danila*, Novi Sad, 1973.
- Ostojić, B.: *Jezik Petra I Petrovića*, Titograd, 1976.
- Pantić, M.: *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd, 1990.
- Pavić, M.: *Istorija srpske književnosti baroknog doba*, Beograd, 1970.
- Petrović, P. P.: *Djela*, Podgorica, 2001.
- *Prednjegoševsko doba*, Titograd, 1963.

¹⁰³ Isto, str. 553–554.

- Radonjić, R.: *Guvernadursko-mitropolitska kontroverza u crnogorskoj istoriografiji*, Podgorica, 2009.
- Radonjić, R.: *Politička misao u Crnoj Gori*, Podgorica, 2006.
- Somijer, de V.: *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Cetinje, 1994.
- Stanojević, G.: *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955.
- Stanojević, G.: *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba 1740–1766*, Beograd, 1978.
- Vuković, Č.: *Dva pera dva Petra Petrovića*, Titograd, 1963.
- Vuković, Č.: *Misli, etika i poetika Petra I; Vladika Petar Prvi*, Cetinje, 1996.
- Vuković, Č.: „Riječ – pisana rukom nevolje“, *Freske na kamenu*, Titograd, 1965.
- Vuksan, D.: *Epoha mitropolita Petra I*, Cetinje, 1938–1941.
- Vuksan, D.: *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Cetinje, 1951.
- Vuksan, D.: *Poslanice Petra I Petrovića Njegoša*, Cetinje, 1935.

Sekundarna literatura

- Aristotel: *Retorika*, Novi Sad, 1997.
- Bugarski, R.: *Jezik i lingvistika*, Beograd, 1992.
- Cisarž i Marinković: *Omilitika ili teorija crkvenog govorništva*, Beograd, 1969.
- Corbett, E.: *Student Classical Rhetoric for the Modern*, New York, 1990.
- Čarkić, M.: *Uvod u stilistiku*, Beograd, 2002.
- Dragić, M.: *Hrvatska književnost katoličke obnove i prvoga prosvjetiteljstva (Hrvatska barokna književnost)*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2006.
- Dragić, M.: „Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine, lirika, epika, retorika“, *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u sto knjiga*, knjiga 4, Matica hrvatska i HKD Napredak, Sarajevo, 2006.
- Flaker, A.: *Stilske formacije*, Zagreb, 1976.
- Foss, S.: *Rhetorical Criticism*, Illinois, 2004.
- Gračanin, Đ.: *Temelji govorništva*, Zagreb, 1983.
- Jakobson, R.: *Lingvistika i poetika*, Beograd, 1996.
- Katnić – Bakaršić, M.: *Stilistika*, Sarajevo, 2001.
- Kovačević, M.: *Stilistika i gramatika stilskih figura*, Nikšić, 1995.

- Kovačević, M.: *Stilske figure i književni tekst*, Beograd, 1998.
- Kvintilijan: *Obrazovanje govornika*, Sarajevo, 1985.
- Mandić, T.: *Komunikologija*, Beograd, 1995.
- Meyer, M.: *Povijest retorike od Grka do naših dana*, Zagreb, 2008.
- Nikčević, M.: *Filološke rasprave*, Podgorica, 2002.
- Nikčević, M.: *Književna približavanja*, Osijek, 2001.
- Nikčević, M.: *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek, Podgorica, Cetinje, 2006.
- Nikčević, M.: *Na civilizacijskim ishodištima*, Osijek, 1999.
- Nušić, B.: *Retorika*, Beograd, 1938.
- Ostojić, B.: *Jezik Petra I Petrovića*, Titograd, 1976.
- Radonjić, R.: *Pravna retorika*, Podgorica, 2006.
- Radulović, Z.: *Alhemija riječi*, Podgorica, 2002.
- Radulović, Z.: *Jezik i stil Čeda Vukovića*, Nikšić, 1994.
- Ričards, A.: *Filozofija retorike*, Novi Sad, 1988.
- Rowland, R.: *Analyzing Rhetoric*, SAD, 2007.
- Silić, J.: *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Zagreb, 2006.
- Simić, R.: *Opšta stilistika*, Beograd–Nikšić, 2001.
- Stanojević, D.: *Retorika „Zlatnog runa“*, Pančevo, 2001.
- Stanojević, D.: *Stilistika „Zlatnog runa“*, Pančevo, 2002.
- Stanojević, O. & Avramović, S.: *Ars rhetorica*, Beograd, 2003.
- Šopenhauer, A.: *Eristička dijalektika*, Novi Sad, 1997.
- Tacit: *Razgovori o besjednicima*, Beograd, 1969.
- Tadić, Lj.: *Retorika - uvod u vještinu besedništva*, Beograd, 1995.
- Vinogradov, V.: *Stilistika i poetika*, Sarajevo, 1971.
- Vuković, N.: *Putevi stilističke ideje*, Podgorica–Nikšić, 2000.
- Vuletić, B.: *Govorna stilistika*, Zagreb, 2006.

Nela SAVKOVIĆ-VUKČEVIĆ

**RHETORIC AND STYLE IN LETTERS AND EPISTLES
OF MONTENEGRIN BISHOPS DANILO, SAVA,
VASILJE AND PETAR I PETROVIĆ NJEKOŠ**

The subject of our research is to determine the rhetorical and stylistic values in the letters and epistles of Montenegrin bishops. By applying the criteria of classical and contemporary rhetoric and literary stylistics, we will analyze the discourse in order to prove that in Montenegro during the 18th and 19th century verbal and epistolary forms reached their highest levels of rhetoric and style. Although they wrote and spoke without intending to create works of art, Petrovići managed to shape their wisdom, idea, and message in a literary form, which is why some of their letters and epistles are regarded as “full literary texts.”

Key words: *epistles, letters, rhetoric, style, speech, Petrovići*